

Ірина Геєць,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри права та методики викладання
історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

УДК 340:378(477)

Підготовка юристів у Ніжинській вищій школі у ХІХ ст.: правовий аспект

Нині юридична освіта України переживає перехідний період та потребує принципово іншого осмислення. Викликано це недостатністю теоретичного підґрунтя для належного існування освітньої галузі. Тому актуальним стає факт необхідності варіювання державного контролю і регулювання освітньої галузі за умов запровадження науково обґрунтованої державної стратегії розвитку системи освіти загалом і юридичної зокрема, яка буде зорієнтована на майбутнє і базуватиметься на інших теоретичних засадах.

Становлення вищої юридичної освіти тісно пов'язане з університетами. У ХІХ ст. у Російській імперії, крім університетів, юридичну освіту набували і в ліцеях, зокрема в Ніжинському.

Вагомим є внесок у дослідження питання становлення та розвитку юридичної освіти в Ніжинській вищій школі таких учених, як Сребницький І. А., Самоїленко Г. В., Войно-Данчишина О. Л. та ін., але правовий аналіз підготовки юристів у Юридичному ліцеї князя Безбородька на належному рівні ще не проводився дослідниками.

Метою даної статті є дослідження правових аспектів підготовки юристів у Ніжинській вищій школі у ХІХ ст.

За двісті років свого існування не раз змінювався статус Ніжинської гімназії: до 1832 р. вона функціонувала як Гімназія вищих наук, потім на її базі був заснований Фізико-математичний ліцей – вищий загальноосвітній заклад. 24 квітня 1840 р. було оприлюднено указ про перетворення Фізико-математичного ліцею князя Безбородька в Юридичний із метою „покращення теперішнього стану Ліцею Князя Безбородька й надання йому більших засобів для успішної освіти юнацтва, яке готується до цивільної служби” [8, стб. 23].

Що ж все-таки обумовило перетворення Фізико-математичного ліцею на Юридичний? Проаналізувавши архівні та літературні джерела першої половини ХІХ ст., ми схилиємося до думки, що вирішальним чинником, який обумовив реформування Фізико-математичного ліцею, було відкриття в 1834 р. Київського університету Св. Володимира.

Молоді люди віддавали перевагу близько розташованому Київському університетові, оскільки університет-

ський диплом гарантував їм на службі чин 10 або 12 класу, у той час як випускник Ніжинського ліцею міг розраховувати лише на чин 14 класу. Такий же клас могли отримати й кращі випускники гімназій, хоча вони мали лише середню освіту.

Не став корисним Фізико-математичному ліцею й дозвіл міністра освіти зараховувати до Університету Св. Володимира студентів ліцею князя Безбородька без вступних іспитів.

Фізико-математичний ліцей постійно відчував нестачу фінансових ресурсів. У 1836 р. „економічна сума” ліцею складала лише 3218 крб., що було найменше серед вищих навчальних закладів Російської імперії. Для порівняння зазначимо, що Демидівський ліцей мав 15536 крб., Рішельєвський – 54823 крб., а Головний педагогічний інститут – 285187 крб. Тому не варто особливо дивуватися з того, що в 1836 р. із шести професорів, передбачених статутом, у ліцеї був лише один, а вступників до ліцею в 1839 р. узагалі не було.

Мабуть, не випадково збігаються в часі й пропозиції міністра освіти щодо реформування ліцею й низка міністерських постанов та повелінь царя. Окрім того, докорінні зміни відбулися в структурі освіти університетів, що виявилось в запровадженні нової її концепції. Одним із таких напрямів був розвиток юриспруденції, основою якої стає чинне законодавство. Микола I уживає рішучих заходів щодо систематизації законодавства для зміцнення механізму самодержавної влади. У 1826 р. засновано II-е Відділення його Величності Канцелярії, завдання якої полягало у впорядкуванні прийнятих раніше законів. Відомий державний діяч М.М.Сперанський, який займався кодифікаційною діяльністю в 1828 р., подав Миколі I доповідь “Про кандидатів законодавства”, де зазначалося, що для встановлення в Росії законності й правосуддя “на міцних засадах необхідні: 1) якісні й міцні закони; 2) обізнані люди й за-

конознавці” [6, с. 149]. Ось чому, на нашу думку, ліцей князя Безбородька в 1840 р. набув саме юридичного спрямування.

Ліцей отримав новий Статут, який став головним нормативно-правовим документом, що регулював діяльність цього навчального закладу. У параграфі 3 Статуту зазначалося, що головною метою Юридичного ліцею стає поширення ґрунтовних знань у сфері чинного законодавства. Тобто мета була зрозуміла: створити навчальний заклад для підготовки чиновників [2, с. 145]. За параграфом 6 Статуту, не передбачалося вивчення науково-теоретичних дисциплін. Крім енциклопедії законодавства, у ліцеї не розглядався жодний теоретичний курс із галузі правознавства. Зокрема, викладалися: 1) Догматичне й Повчальне Богослов'я, Історія Православної Російської церкви й Церковне Законознавство; 2) Енциклопедія законодавства й державні закони; 3) Закони Казенного Управління; 4) Закони Цивільні; 5) Закони поліцейські й карні із судочинством; 6) Загальна та Російська Статистика й Російська Історія; 7) Російська Словесність; 8) Французька Словесність; 9) Німецька Словесність [8, стб. 24]. У розробці Статуту брав участь відомий юрист того часу, ректор Київського університету Св. Володимира, професор К. А. Неволін. Тому видається досить дивним той факт, що в навчальному плані ігнорувалася науковий елемент, а саме: були відсутні такі предмети, як римське право, політична економія, народне право тощо.

Слід зазначити, що в Україні до звичаєвого права завжди ставилися з особливою повагою. Існує навіть українська приказка: „Немає краю без свого звичаю. Звичай – другий закон”. Починаючи з часів першої великої української держави Київської Русі, суспільне життя юридично визначалося нормами давнього народного звичаєвого права, яке, як і в доісторичний період, було основним джерелом права. Загалом давньому

звичаєвому праву України була притаманна особлива обрядовість, завдання якої полягало у фіксуванні в народній пам'яті правильної дії шляхом різноманітних зовнішніх актів. Така обрядовість і символізм звичаєвого права засвідчує сталість звичаїв і возвеличує правотворчість народу. Найдавніша пам'ятка українського права часів Київської Русі – "Руська правда" – є збіркою не лише княжих статутів, а й норм звичаєвого права. Інший визначний документ періоду вже литовського правління в Україні – "Статут великого князівства Литовського" (1529 р.) – успадкував багато норм давнього українського звичаєвого права. А за своєю системою він нагадує "Руську правду". Деяким містам України було надано Магдебурзьке право (право самоуправління), яке було засноване на праві німецькому. Але під впливом українського звичаєвого права Магдебурзьке право до певної міри було українізоване. Паралельно з Литовським статутом та Магдебурзьким правом в Україні завжди діяло звичаєве право, яке за козацької держави Богдана Хмельницького набуло домінуючого значення, особливо у сфері державного права, судоустрою та судочинства. Майже до середини XIX ст. в Україні діяли норми місцевого права. Хоча була проведена значна робота з кодифікації місцевого права, але жодна з кодифікацій чинною не стала. У 1840-1842 рр. джерелом права в Україні став "Звід законів Російської імперії", що містив у систематизованому вигляді в основному феодальне право, що значно гальмувало капіталістичні відносини. Як бачимо, протягом довгого часу існування української держави суспільні відносини регулювалися в більшій чи меншій мірі нормами звичаєвого права. Окремі з них лягли в основу правових норм, а деякі так і залишилися звичаями; але всі вони були засобами впливу на поведінку представників українського суспільства. Можливо, тому як у Статуті ліцею князя Безбородька, так і в стату-

тах Університету Св. Володимира народне право не було передбачено як навчальна дисципліна, бо вивчення народного права означало б вивчення національного українського права, що вказувало б на відмінність від Росії, а це не відповідало на той час політиці уряду Російської імперії.

У центрі уваги студентів ліцею перебував лише "Звід законів Російської імперії", що було характерним і для Київського університету Св. Володимира. Відповідно до Зводу формувалися й кафедри: 1) кафедра енциклопедії законодавства та державного права, законів основних, установ державних та губернських разом із статутами про службу цивільну та законами про стан (тт. I, II, III, IX); 2) кафедра законів казенного управління, статутів про повинності та казенного управління (тт. IV-VIII); 3) кафедра законів цивільних, загальних, місцевих, межових, законів державного благоустрою (тт. X-XII); 4) кафедра законів поліцейського карного судочинства (тт. XIII, XIV, XV) [5, с. 94].

Як зазначає О. Л. Войно-Данчишина, відповідно до Статуту 1840 р. найвищим адміністративним органом ліцею була Рада на чолі з директором. У Раду входили інспектор і професори ліцею. Під час засідань Ради „перше місце” після директора посідав інспектор. Усі інші розташовувалися за старшинством, залежно від часу отримання професорського звання. Питання вирішувалися на Раді більшістю голосів. При рівності голосів голос директора був вирішальним [2, с. 146]. Компетенцію Ради параграф 16 Статуту визначав наступним чином: „1) Судження про заходи щодо вдосконалення викладання наук у Ліцеї. 2) Розподіл курсів і часу викладання в Ліцеї. 3) Огляд методів викладання й керівництва, що обираються Професорами. 4) Випробування вихованців, що бажають вступити до Ліцею, і студентів, що закінчили курс у цьому закладі. 5) Розпорядження навчальними й допоміжними засобами при Лі-

цеї. 6) Судження про твори, що призначаються для читання на врочистих зборах Ліцею. 7) Судження, за пропозицією Директора, про справи Ніжинської Гімназії, що вимагають учених міркувань” [8, стб. 25-26].

Таким чином, функції Ради ліцею обмежувалися внутрішніми проблемами, що стосувалися, головним чином, питань навчального процесу. Рада отримала право складати програми навчальних курсів і огляди дисциплін, що викладалися. Це право Юридичний ліцей реалізовував: поперше, відповідно до встановленого в Статуті стандарту навчальних дисциплін; по-друге, ґрунтуючись на розпорядженнях Міністерства народної освіти. Крім того, структура органів управління в ліцеї князя Безбородька, за Статутом була подібна до тієї, що існувала в університетах [2, с. 146-147].

Директор та інспектор визначалися основними посадовими особами Ніжинського ліцею згідно зі Статутом 1840 р. Зокрема, ці два посадовці обиралися попечителем та затверджувалися міністром народної освіти. Директор „є Начальник Ліцею у всіх частинах його управління” [8, стб. 27], а інспектор „є помічник Директора у всьому, що стосується благоустрою Ліцею й особливо в частині морального нагляду за учнями” [8, стб.29]. Господарською та поліцейською частиною відало правління Ліцею. Ліцейська поліція мала за мету „дотримання порядку між служителями, утримання в чистоті будинків і запобігання небезпеки вогню” [8, стб. 26-27]. Очолював її езекутор, який обирався на цю посаду директором і затверджувався попечителем. Правління визначало порядок внутрішнього поліцейського управління, який потім затверджувався попечителем навчального округу [2, с. 147].

До речі, як і в попередніх навчальних закладах, у Ліцеї існувало звання почесного попечителя, яким до 1855 р. був О. Г. Кушельов-Безбородько. Він продовжував опікуватися Юридичним ліцеєм, турбувався про

призначення директорів та професорів, навчальний процес і про авторитет навчального закладу. Так, у параграфі 28 Статуту зазначається: „Почесний Попечитель має право в будь-який час ревізувати Ліцей у всіх частинах його управління та свідчити про стан грошових сум; якщо в цьому випадку помітить безлад, то може повідомити про це Попечителю або, з огляду на важливість справи, представити й Міністрові народної освіти” [8, стб. 27].

Глава VII Статуту регламентувала порядок вступу та навчання в ліцеї. Усі охочі вступити до Юридичного ліцею князя Безбородька повинні були скласти іспити згідно з правилами, установленими Міністерством народної освіти, з усіх предметів гімназійного курсу. До складу ліцеїстів зараховувалися молоді люди, що досягли 17-ти років і мали атестати або свідоцтва про задовільне закінчення гімназійного курсу [2, с. 148]. При цьому ті, хто закінчив гімназії зі „схвальними атестатами”, могли бути звільнені від вступних випробувань [2, с. 147]. Студенти юридичних факультетів університетів могли стати ліцеїстами без іспиту, якщо представляли „схвальні посвідчення” від університету. До переліку документів, що подавалися при вступі до ліцею, крім прохання про прийом, належали: гімназійний атестат або свідоцтво; метрична посвідка про народження та хрещення; документ про стан, до якого належав прохач; особи податного стану представляли свідоцтва про звільнення з нього на законній підставі; свідоцтво від місцевої поліції про хорошу поведінку [2, с. 148].

Прийом студентів здійснювався один раз на рік. У 1844 р. циркулярною пропозицією міністра народної освіти було заборонено зараховувати до ліцеїв тих випускників гімназій, які закінчили курс із незадовільними оцінками [2, с. 147-148]. Але, незважаючи на ці заходи, у своєму звіті про ліцей князя Безбородька за 1861 р. міністр народної освіти зазна-

чав, що рівень вступників до ліцеїв досить посередній [2, с. 148].

Повний курс навчання був трирічним і поділявся на шість семестрів. Вихованці, які закінчували курс із відмінними успіхами, отримували право на чин XII класу при вхожденні в цивільну службу, а ті, які закінчували з „похвальними атестатами”, – право на чин XIV класу. У параграфі 77 Статуту ліцею зазначалося: „При визначенні в службу військову мають вони однакове право зі студентами Університетів на отримання першого офіцерського чину, якщо пізнанням служби гідні будуть провадження” [8, стб. 33]. У звіті про ліцей за 1863 р., опублікованому в Журналі Міністерства народної освіти, підкреслювалася необхідність підвищення вимог для здобуття права на чин XII класу з метою „посилення навчальної діяльності студентів” [2, с. 152]. Незважаючи на те, що ліцей уважався вищим навчальним закладом, його випускники не мали такого ж табельного-посадового статусу, як випускники університетів. Однак у період з 1842 до 1876 р. із ліцею князя Безбородька було випущено 436 осіб на чин XII класу й 402 – на чин XIV класу, що говорить про належний рівень знань випускників ліцею та можливість влаштуватися на чиновницьку посаду [2, с. 153].

До речі, при ліцеї була відкрита класична гімназія, яка готувала молодь до вступу до ліцею, а також до інших навчальних закладів. Гімназія функціонувала на підставі загального статуту гімназії, затвердженого 8 грудня 1826 р. Розміщувалася вона в ліцейському приміщенні та й керівництво гімназії було спільне з ліцейським, зокрема: „Директор та Інспектор Ліцею виконують ці посади й у Ніжинській Гімназії” [8, стб. 24]. Право на державне утримання було поширене Статутом ліцею й на деяких учнів гімназії, які навчалися за державні кошти й після вступу до ліцею. Можна стверджувати, що ліцеїсти, які закінчували повний курс навчання в ліцеї, викладали у вищезгаданій

гімназії, адже сукупність предметів, які вивчали ліцеїсти та за якими вони складали іспити, давала змогу працювати їм учителями. Так, у Правилах ліцею князя Безбородька зазначалося, як повинні відбуватися перевідні (курсіві) і остаточні іспити та з яких предметів.

Після закінчення I курсу в ліцеї князя Безбородька складалися іспити з таких головних дисциплін: богослов'я; енциклопедія законодавства; державні закони; цивільні закони; річний твір і короткий екзаменаційний твір. Додатковими предметами, із яких також складалися іспити, були: російська словесність, російська історія, французька або німецька мови [2, с. 150].

Студенти, що закінчили II курс, складали іспити з таких головних дисциплін: богослов'я; енциклопедія законодавства; кримінальні закони; закони державного благоустрою; цивільні закони; річний та екзаменаційний твір. До додаткових дисциплін, із яких складалися іспити після закінчення другого курсу, належали російська й загальна статистика [2, с. 150].

Студенти III курсу ліцею склали остаточні іспити. Відповідно до параграфу 20 Правил вони проводилися з предметів, вивчених не тільки на III курсі, а й протягом усього терміну навчання в ліцеї. Виходячи із цього, головними предметами на останньому курсі були: богослов'я; кримінальні закони; кримінальне судочинство; поліцейські закони; закони державного благоустрою; закони про фінанси; річний та екзаменаційний твори. Додатковими предметами були російська словесність, російська історія, французька або німецька мови, російська й загальна статистика [2, с. 150-151].

У формі додатків інспектор ліцею надавав відомості про поведінку кожного студента [2, с. 151]. На підставі всіх даних Рада ліцею давала свій висновок „про надання права студентам I та II курсів переводу з нижчого курсу на вищий, а студентам III курсу – атестатів” [4, с. 17-18].

Отже, бачимо, що, крім правознавчого курсу, ліцеїсти вивчали й ряд загальних дисциплін, як-от: російська словесність, російська історія, французька або німецька мови, російська й загальна статистика. Викладалася також церковна історія й канонічне право.

Незважаючи на те, що ті дисципліни, які викладалися у ліцеї, свідчать про виключно практично-спеціальний характер цього навчального закладу, випускники мали можливість викладати в гімназіях та училищах.

Згідно з „Оглядом викладання наук в ліцеї князя Безбородька в 1862-1863 академічному році” кількість дисциплін, що вивчалися, збільшилася. Додалися такі предмети: історія іноземних законодавств, історія філософії права, закони про фінанси, читання й пояснення письменників іноземних і вітчизняних, історія французької та німецької літератури [2, с. 157]. Крім вищезгаданих курсів, формуванню мовленнєвого апарату майбутніх педагогів сприяло написання творів із предметів, що входили в коло ліцейського викладання. У параграфі 58 статуту 1840 р. зазначено: „Із призначенням за задовільний по ньому твір золотої, а за кращий після того, якщо він близький до необхідної гідності, срібної медалі. При цьому будуть братися до уваги успіхи й моральність студентів” [8, стб. 31].

До речі, ліцеїсти різнилися за соціальним складом, а також і контингент студентів був досить численним. Зокрема, навчалися діти дворян, військовослужбовців, купців, духівництва, міщан, козаків, вільновідпущених. Не всі студенти могли й сплатити за навчання. Наприклад, у документах трапляються записи: „Син лікаря Тагінцева відрахований за несплату за навчання” [1, спр. 663]. За даними звітів Міністерства народної освіти, у Юридичному ліцеї навчалися: у 1841 р. – 49 студентів; у 1843 р. – 81; у 1845 р. – 81; у 1847 р. – 84; у 1849 р. – 89; у 1856 р. – 55; у 1858 р.

– 66; у 1861 р. – 65; у 1863 р. – 54 особи [3].

У другій половині 60-х років ситуація в ліцеї суттєво змінилася: зменшилася кількість професорів, катастрофічно не вистачало грошей. Відповідно до даних Міністерства народної освіти за 1869 р. Ніжинський ліцей існував на кошти вдвічі менші, ніж будь-яка гімназія [2, с. 164]. Навіть постало питання про доцільність існування ліцею. Значна кількість професорів перейшла до Київського університету Св. Володимира, де їм платили втричі більше. Навіть порівняно з учителями гімназії матеріальне забезпечення викладачів ліцею було гіршим [7, с. 124]. Тому робота в Юридичному ліцеї втрачала свою привабливість. Викладачі влаштовувалися на роботу в ліцей лише тимчасово, а потім переходили в університет [2, с. 164]. Усе це негативно вплинуло на навчальний процес у ліцеї.

У 1863 р. Міністерство освіти розіслало циркуляр із проектом реорганізації Ніжинського та Ярославського ліцеїв, і попечителі навчальних округів підтримали цей проект. Але саме в цей час ліцей починає відроджуватися. Це виявилось, перш за все, у швидкому збільшенні кількості студентів. Причиною стала судова реформа, проведена в 1864 р., що викликала велику потребу в освічених юристах [2, с. 164]. Багато молодих людей, що потребували освітнього цензу для юридичної служби, почали вступати до ліцею. Тут вони могли з меншими зусиллями, ніж в університеті, і в коротший термін отримати необхідний ценз завдяки більшій спеціалізації курсу [2, с. 165]. У зв'язку із цим ліцей протримався ще десять років. 8 червня 1873 р. були прийняті нові Правила ліцею, хоча вже в листопаді 1873 р. вийшло розпорядження про поступове закриття курсів ліцею. 20 листопада 1874 р. Державна Рада прийняла рішення про реформування Юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут. Але перетворення цього

вищого закладу освіти в Історико-філологічний інститут пов'язане також із реорганізацією середньої школи в 60-70 рр. XIX ст. (гімназійна реформа 1864 р. та реакційна контрреформа 1871 р.). Недостатня кількість учителів класичних мов зумовила спрямування Історико-філологічного інституту на підготовку вчителів стародавньої та російської мов, словесності, історії, географії для гімназій.

Таким чином, існування та діяльність Ніжинського Юридичного ліцею у Чернігівській губернії Росій-

ської імперії в XIX ст. значно вплинули на розвиток культурного й суспільно-політичного життя, надаючи юридичну освіту молодим людям. Провідну роль у правовому регулюванні діяльності ліцею відігравала держава, видаючи нормативні акти зобов'язуючого і забороняючого характеру, як-от: статuti, правила, розпорядження, постанови. Хоча в статутах був визначений практично-спеціальний характер цих навчальних закладів, як ми побачили, випускники також мали можливість викладати в гімназіях та училищах.

Список використаних джерел

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині, ф. 1359, оп. 1, спр. 663, 19 арк.
2. *Войно-Данчишина О. Л.* Правове регулювання вищої юридичної освіти і науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Войно-Данчишина Ольга Леонідівна. – Харків, 2006. – 230 с.
3. *Журнал* Министерства народного просвещения / Россия. Министерство народного просвещения. – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1834-1898.
4. *Правила* лицея князя Безбородко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXI, отд. I. – С. 8-20.
5. *Самойленко Г. В.* Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя ; ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2005. – 420 с.
6. *Солодкін И. И.* Роль Сперанского в развитии юридического образования в России / И. И. Солодкін // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1962. – № 3. – С. 147-152.
7. *Сребницкий И. А.* Лицей князя Безбородко / И. А. Сребницкий // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко / И. А. Сребницкий. – СПб., 1881. – Отд. I. – С. 110-133.
8. *Устав* лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. императ. акад. наук, 1864. – Т. II. Царствование Императора Николая I. 1825-1855. Отд. II. 1840-1855. – Стб. 23-34.

Геєць І. В. Підготовка юристів у Ніжинській вищій школі у XIX ст.: правовий аспект

У статті досліджуються правові аспекти підготовки юристів у Ніжинській вищій школі у XIX ст. Аналізується статут Юридичного ліцею, який став головним нормативно-правовим документом, що регулював діяльність цього навчального закладу.

Ключові слова: правове становище, правове регулювання, правова регламентація, статут, навчально-освітня діяльність.

Гец І. В. Подготовка юристов в Нежинской высшей школе в XIX в.: правовой аспект.

В статье исследуются правовые аспекты подготовки юристов в Нежинской высшей школе в XIX в. Анализируется устав Юридического лица, который стал главным нормативно-правовым документом, регулировавший деятельность этого учебного заведения.

Ключевые слова: правовое положение, правовое регулирование, правовая регламентация, устав, учебно-образовательная деятельность.

Hejets I. Preparation of lawyers at Nezhin higher school in XIX century: legal aspect.

The article examines the legal aspects of the training of lawyers in Nizhyn higher school in the XIX century. We analyze the charter legal entity which has become the main regulatory instrument to regulate the activities of the institution.

Key words: regulatory status, legal regulation, law rulemaking, statute, educational activity.